

Н.Набиолла

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: nasihat_83@mail.ru
ORCID: 0000-0001-9832-8028

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ СИЫРҒА ҚАТЫСТЫ ҚАСТЕРЛІ ҰҒЫМ-ТҮСІНІКТЕР

Түйіндеме Ертеден төрт түлік малды бағып жүрген халқымыз олардың иесі бар деп сенген. Төрт түлік малдың иелерін олардың «ата-бабалары» немесе «пірлері» деп түсінген. Сондықтан да оларға мифтік сипат берген. Киелі саналатын бабаларына тәу етіп, жәрдемші болуын сұраған. Оларға ізгі тілектерін білдіріп, мейірлендіруді мақсат еткен. Сонда ғана малға ие бола аламыз деп ойлаған. Сол себепті де түрлі салт-жоралғылар мен ырым-тиымдар барлыққа келген.

Кезінде сиырдың төтемдік жануар болғандығын дәлелдейтін ел ішінде көптеген мифтер таралған. Сиыр малын, соның ішінде бұқаны ерекше құрмет тұтқан. Тіпті жердің жаратылуына да қатысы бар деп әспеттеледі. Ол мифтерде көк бұқа, кейде көк өгіз ретінде танылып, фольклорда ерекше ен-таңбасымен айшықталады. Бұл негізінен жердің жаралуы туралы мифтермен астасып жатыр. Әлем халықтарының мифологиясында жерді киіт, балық, піл (ертедегі үнділердің түсінігі бойынша), жылан көтерсе, түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының арасында тараған мифте Жаратқан жерді жаратып болған соң, оны көтеріп тұруы үшін көк бұқаның, кейде көк өгіздің үстіне қойған деп айтылады. Өгіз немесе бұқа туралы мифтерден назар аударатын және бір жағдай өгіздің көк болуына байланысты. Жалпы көк түс ерекше қасиеттеледі, айталық «көк бөрі», «көк боз ат», «көк бұқа», «көк өгіз», т.б. Жерді көк өгіз көтеріп тұрады дегендегі «көк» оның түр-түсі емес, «Көк аспан», «Көк Тәңі», «Көк Тәңірінің өгізі» деген мифтік түсініктен қалыптасқан. Бұндай түсініктің қалыптасуына оның көшпелі өмірде ең алғашқы жүк артар көлікке айналғандығында болса керек.

Кілт сөздер: фольклор, ауыз әдебиеті, миф, аңыз, мақал-мәтел, жұмбақ, мұра, жыр, ертегі, жер, көк, мәтін, сиыр, бұқа

Кіріспе. Ертеден төрт түлік малды бағып жүрген халқымыз олардың иесі бар деп сенген. Төрт түлік малдың иелерін олардың «ата-бабалары» немесе «пірлері» деп түсінген. Сондықтан да оларға мифтік сипат берген. Киелі саналатын бабаларына тәу етіп, жәрдемші болуын сұраған. Оларға ізгі тілектерін білдіріп, мейірлендіруді мақсат еткен. Сонда ғана малға ие бола аламыз деп ойлаған. Сол себепті де түрлі салт-жоралғылар мен ырым-тиымдар барлыққа келген. Төрт түлік малдың ішінде сиыр малының да өзіндік орыны бар. Сондықтан да халқымыз «Сиырлы кісі – сыйлы кісі, түйелі кісі – күйлі кісі» деп мақалдаған. Сол ірі қараның қазақ даласында өніп-өсуіне байланысты жаңсақ пікірлерде сақталған. XIX ғасырдағы кейбір зерттеушілер «сиыр малы қазақтарға қарақалпақтар мен Алтайдан Астраханға ауған қалмақтардан алынған сиырлардан өсіп-өнген» деген пікірлер қалыптастырған. Алайда бұған Х.Арғынбаев қазақ даласындағы қола дәуіріндегі адам тұрақтарынан табылған сиырдың сүйектерін дәлел ретінде келтіріп, айтылған пікірлерді жоққа шығарады (Арғынбаев, 1969: 24.). Яғни кезінде сиыр малын да құрбандыққа шалатын салт болғанын дәлелдесе керек. Г.Потанин еңбектерінде де сиырдың ежелден қолға

үйретілгенін білдіретін аңыздар сақталған. Онда «Ертеректе қазақтарда тек сиыр ғана болыпты, жылқы болмапты, өгіздің мүйізін сәндеп өгіз бен сиырға мінген екен» (Тоқтабай, Сейітқұлова, 2005: 30.) дейді. Бұл жылқыдан бұрын сиыр түлігінің адамдардың қолына үйретілгенін аңғартады. Сондықтан да біраз ғұрыптық рәсімдер кезінде сиыр малымен байланысты жүзеге асқан деп айтуға негіз бар. Сиырды құрбандыққа шалу салты дағыстандықтар да сақталған. «Таулы Дағыстан халқы жауын-шашын болмай, қуаңшылық болғанда ел болып, ақша жинап, қызыл бұқа алып, оны ерлер өздері белгілеген киелі жерге апарып құрбандыққа шалатын» (Тоқтабай, Сейітқұлова, 2005: 60.) деген де мәлімет бар. Бұқа әлем фольклорында да ерекше бейнеде, алып күш иесі ретінде, әлемнің жаратылуымен байланысты да айтылады (<http://www.symbolarium.ru/index.>). Хакастықтардың фольклорында да сиыр мен бұқаны төтем санау сақталған. (Бунаков, 2018: 64-71.) Фольклорда сиыр малының ішінде көбінде бұқа немесе өгізбен байланысты айтылатын мәтіндер көптеп жолығады. Яғни аталық малдың кезінде төтем баба болғандығымен байланысты болса керек. Сондықтан да бұқа немесе өгіз жас балалардың кәмелеттік жасқа толуына және оған ат қою салтының орындалуына байланысты да маңызды рөлі болған секілді. Олай дейтініміз «Қорқыт Ата» кітабындағы «Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жыр» бөлімінде бұқаны жеңген балаға Қорқыт Ата батасын беріп былай деп ат қояды: «О, Дирсехан деді, – Қорқыт, – балаң батыр екен, оған бектігінді, тағыңды бер, балаң ер болады, мінуіне мойыны құлаш арғымақ ат бер, сойысқа қотан-қотан қой бер, ержүрек боп өссін. Келеден бөліп қызыл бұйра аруана бер, сол нарларға жүгін артып, көшіп-қонып жүрсін. Балаң ер болып туғандықтан, күн көзінен көлеңке болатын алтын шатыр бер, үстіне жібектен тоқылған шекпен кигіз, батырға сол жарасады. Бұл бала ай тақырда Баяндүр ханның өгізімен алысып соны өлтірді. Баланың аты Бұқаш болсын. Менің берер атым сол, Тәңірі өмірін ұзақ қылсын», – депті. (Әдеби Жәдігерлер. Т.1., 2007: 323.) бұдан бұқаның ер баланың кәмелеттік сынағынан өтуі мен ерлігі арқылы ат алу барысы салтқа арқау болғанын аңғартады.

Әдістер. Сиыр малын халқымыз әуелде күш көлігі ретінде жүк артуға, егіншілікте соқа жегуге пайдаланған. Сиырдың соқаға жегіліп, адамдардың көлігіне айналғаны туралы да мынадай аңыздау бар. «Сиыр неге пысылдайды?» деген мифте, ертеде Адам Ата бейіштен қуылып жер бетіне түсірілгенде Алла тағала оларға егін салып, жан бағуы үшін бір өгіз берген екен. Адам Ата егін пысып болған соң қызылдап дәнін бөлек алып, сабан-топанын бөлек алып қойып өгізге: «Өгіз, екеуіміз егін салуда тең еңбек еттік, енді өнімді бөлісіп алайық». Алдымен таңда. Ана қызылдаған астықты аласың ба, әлде сабан-топанын аласың ба?» депті. Өгіз молына қызығып сабан-топанын алыпты, Адам Ата астықты алыпты. Сонымен өгіз сабан жеп «дәмсіз екен» деп наразы болып, сабан-топан жесе пысылдайды екен, ал адам содан бастап астық жейтін болыпты деп аңыздайды (Мори ауданының аңыз-ертегілері, 1999: 33-34.). Яғни сиыр малының ертеден адамдардың көлігіне айналғанының ізі жатыр. Сондай-ақ, адамдардың да терімшіліктен егіншілікке қарай бет бұрған кезеңінің де елесі бар.

Нәтиже. Ертеден қазірге дейін сиыр малының сүті де әртүрлі сүт өнімдерін жасауда айырықша маңызды болды. Құрт-май, ірімшік негізінен сиыр сүтінен алынып отырған. Май алу барысында сабаны толқыта шайқап, белгілі жоралғылар жасайтын болған. Ондағы тілек те майдың қолға тез үйіріліп, мол болуын тілегеннен болса керек. Май алу барысы төмендегі өлең шумақтарынан айқын көрінеді:

Бисмилла
Саба, саба май түс,
Қарын, қарын май түс,
Астау-астау май түс,

Бүйен, бүйен май түс, – деп (Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1., 2008. 40.) тақпақтайтын болған. Сондықтан да сиырды сауын малы ретінде басты назарда ұстаған. Оны төрт түліктің төліне арналған өлең шумақтарынан да көреміз:

Шелек, шелек сүті бар,
Өгіз қара күші бар.
Зеңгі баба тұқымы,
Бұзауқаным қайдасың?!
Ауқау, ауқау.

Және:

Малды бақсаң сиыр бақ,
Сүт кетпейді шарадан.
Егін ексең бидай ек,
Құт кетпейді даладан.

Қазақта «Сиыр судан жаралған» деген түсінік қалыптасқан. Ел арасында тараған өлең-жырларда да осы жайлы айтылады:

Айт дегенде айтайын ақшампоздар,
Ақ сандықтың ішінде аппақ бөз бар.
Жылқы желден, туыпты түйе тұздан,
Сиыр судан шығыпты деген сөз бар.

Сиыр сумен байланысты айтылатындықтан, оны да негізінен төменгі әлеммен ұштастыра баяндайды. Ел арасында тараған «Алтын бұзаулы сиыр үңгірі» (Сауан ауданының аңыз-ертегілері, 1992: 245-247.) деген аңызда да, алтын бұзауын ерткен сиырдың үңгірге кіріп кеткенін біреулер көреді. Алайда артынан қуғанда үңгір тарамдалып кетеді де, оның қай бағытқа бет алғанын ешкім таба алмай қалады. Соған қарағанда сиырды төменге әлеммен байланыстыру бұл аңыздан да көрінеді.

«Ұлу мен торпақ» ертегісінде сиыр мен ұлудың тегі бір деп аңыздайды. Торпақ өте пысық, ал ұлу жалқау болады. Торпақ қайта-қайта ұлуды жұмыс істеуге шақырады. Оған ашуланған ұлу оның ауызынан таспен бір ұрғанда үстіңгі тісі түк қалмай түсіп қалыпты, содан бастап сиырлардың үстіңгі тісі шықпайтын болыпты дейді. (Сауан ауданының аңыз-ертегілері, 1992: 286.)

Кезінде сиырдың төтемдік жануар болғандығын дәлелдейтін ел ішінде көптеген мифтер таралған. Сиыр малын, соның ішінде бұқаны ерекше құрмет тұтқан. Тіпті жердің жаратылуына да қатысы бар деп әспеттеледі. Ол мифтерде көк бұқа, кейде көк өгіз ретінде танылып, фольклорда ерекше ең-таңбасымен айшықталады. Бұл негізінен жердің жаралуы туралы мифтермен астасып жатыр. Әлем халықтарының мифологиясында жерді киіт, балық, піл (ертедегі үнділердің түсінігі бойынша), жылан көтерсе, түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының арасында тараған мифте Жаратқан жерді жаратып болған соң, оны көтеріп тұруы үшін көк бұқаның, кейде көк өгіздің үстіне қойған деп айтылады. Онда: Жасаған жер мен көкті ең алғаш жаратқанда, әуені айнадай дөңгелек, жерді тебіңгідей төртбұрыш, жалпақ етіп жаратқан екен. Кейін бұлар бірте-бірте өсіп, үлкейе беріпті. Сонан соң, Жасаған жерді көк өгізге көтертіпті. Бірақ жалпақ жер көк өгіздің арқасына тоқтамай, ауытқып, аударылып, төңкеріліп, қалтылдап, толқи беріпті. Мұның салмаған теңгеру үшін төңіректің төрт бұрышына тауларды әкеліп орнатып, тау мен жазықты реттеп бекітіпті. Сонымен жалпақ жер көк өгіздің арқасында аумай-талмай тұратын болған екен. Бұл өгіздің айтуынша, жер жүзінде ізгілік, жақсылық молайса, көк өгіздің жүгі жеңілдейді. Бұған көк өгіз де сүйсінеді. Жер үстінде қылмыс, жауыздық, жаманат өршісе, оның жүгі ауырлайды. Бұлардан жиренген көк өгіз, жер үстіндегі лас, жаманатты аластау үшін сілкінеді. Осыдан жер сілкінуі туылады. Жердің сілкінуі, жерге аунаған малдың үстіне жабысқан шаң-тозаң, шөп-шаланды түсіріп тастау үшін сілкінетін әдетіне негізделсе керек-ті.

Жасаған Тәңірдің жерді арқалаған көк өгізі, бейне кәдімгі көш-көлігі болып жүрген өгіздер сияқты, кәртейе береді. Замандардың заманында көк өгіз әбден кәртейіп, күш-қуатынан айырылып, ажалға тап болады. Көтеріп тұрған көлігінен айырылған жер-жаһан зауалға ұшырайды: тау қаңбақтай, тас бұршақтай ұшып, жер көкке шығып, көк жерге түсіп, қиямет зілзала туылып, заманақыр болады. Бұ дүние құрып, бітіп, о дүние басталады. (Бабалар сөзі. Т.78., 2011: 101.) Екінші бір мифтерде жаратқан жерді көк өгіздің мүйізіне орналастырады онда: «Жер жұмыртқадай, ол көк өгіздің мүйізіне қойылған, бір мүйізі талғанда, көк өгіз екінші мүйізіне ауыстыра салады. Сол кезде жер сілкінуі болады». Және бір мифтерде жерді жұмыртқадай дөңгелек емес, төртбұрыш ретінде елестеді. Онда жерді бір өгіз емес, екі өгіз көтеріп тұрады деп те аңыздайды. Онда да жер сілкінісіне себеп болатыны, олардың талған мүйіздерін ауыстыруы деп баяндайды. Осы жердің жаралуы туралы митердің және бірінде үлкен теңіздің үстінде алып балық болады, балықтың үстінде көк өгіз жерді көтеріп тұрады, балық пен көк өгіздің бірі қозғалса жер сілкінісі туылады деп баяндалады. Сайып келгенде көк өгіз жердің жаралымымен сабақтасып, төтемдік бейнеде көрінеді. Жоғарыдағы мифтерде көк өгіздің екі мүйізі бейнеленсе, енді бір мифтерде көк өгіздің «мың мүйізі, мың аяғы бар» деп келеді. Бұдан да көк өгізді құбыжықтандырып, тілсімдендірудің көрінісі бар.

Талдау. Өгіз немесе бұқа туралы мифтерден назар аударатын және бір жағдай өгіздің көк болуына байланысты. Жалпы көк түс ерекше қасиеттеледі, айталық «көк бөрі», «көк боз ат», «көк бұқа», «көк өгіз», т.б. Жерді көк өгіз көтеріп тұрады дегендегі «көк» оның түр-түсі емес, «Көк аспан», «Көк Тәңі», «Көк Тәңірінің өгізі» деген мифтік түсініктен қалыптасқан. Бұндай түсініктің қалыптасуына оның көшпелі өмірде ең алғашқы жүк артар көлікке айналғандығында болса керек.

Кейіннен көк өгіз туралы миф әлсіреп ертегілерге айнала бастағынын көрсететін мәтіндер де бар. Онда өгіздің басы мен құйрығына жету үшін бір күн, бір түн уақыт кетеді деп суреттейтін «Зор өгіз», «Не үлкен?» (Бабалар сөзі. Т.73., 2011.) ертегілерін айтуға болады.

Сиыр малы жердің жаратылуы мен қатар төрт маусымның түзілуіне де қатысты жануарлардың бірі рінде көрсетіледі. «Үркер» туралы мифтердің бірінде ол төмендегідей беріледі: Бұрын Үркер саны он екі болған. Олардың бағына сол заманда көктем де, жаз да болмай, мәңгілік қыс болған. Сол уақытта барлық хайуандар Үркерді құртпақ болып ақылдасады. Сол үшін олар Үркерді қуа жөнеледі. Әуелі жылқы төрт жұлдызды аяғымен басып қалады, түйе екеуін, ал қалған алты жұлдыз сиырдың тұяғының астына түседі. Сиырдың үлкен тұяғының астындағы алты жұлдыз аспанға шығып кетеді. Сонымен сиырдың ұқыпсыздығынан алты ай қыс болады. Әбден сиырға ренжіген хайуандар сиырдан: «Алты жұлдыздан неге айырылып қалдың?», – дегенде:

«Сықырлап суықта жүрген жақсы емес пе, ыстыққа өмір бойы шыжып жүргенше» деген екен. Сиырдың төтем жануарға айналғандығының бір белгісі ретінде жыл қайырудағы он екі мүшелге кірген хайуандардың арасында оның да аты аталып, жыл есебіне қатыстырылуынан да көрінеді.

«Көк сиыр» (Бабалар сөзі. Т. 74.) ертегісінде де көк сиырға ғажайыптық сипат берген. Онда Әлбосынның тоқалынан туған аш-жалаңаш қызға көк сиыр мейіз құсып беріп, оны тамақтандырса, кейіннен бұл жағдайды сезіп қалған бәйбішенің қызы шешесіне айтқызып, көк сиырды сойдырып тастайды. Сойылар алдында қызға көк сиыр: «Мен әуелде сен үшін жаралғам, менің төрт сиырағым мен таз қарынымды, тілімнің ұшын ешкімге көрсетпей бір жерге апарып көміп таста» дейді. бірақ қыз сиырдың тілін ала алмайды да, басқа дене мүшелерін апарып көмеді. Біраз уақыт өткеннен кейін ашып көруін өтінеді. Қыз айтқанын істейді. Межелі уақыттан соң ашып көрсе, қызға әдемі киім-кешек болып шығады. Тілі көмілмей қалғандықтан тарағы ғана жоқ болады. Бұл ертегіден сиырдың өте қамқор бейнесі танылады. Бұл жайлы С.Қасқабасов: «Сиырдың қызға жасаған қамқорлығы – алғашқы қауымдағы төтемдердің өзінің қамқорлығындағыларға істеген жақсылықтарын еске түсіреді. Оның төтемдік мәнін түсіндіретін мына әрекеттері: ол қызға: «Мен сен үшін жаралғанмын» дейді. осының өзі-ақ сиырдың төтем екендігін көрсетеді», (Қасқабасов, 2014: 135.) – дейді.

Жоғарыдағылардың барлығы да сиырдың кезінде төтем жануар болғанын, қамқорлығын танытды.

Сайып келгенде төрт түлік малдың бірі саналатын сиыр да кезінде төтемдік қасиетке ие жануарлардың бірі болғанын адамдардың қойылған аттарынан да аңғаруға болатын секілді. Айталық «Бұқашжан», «Тайбұқа», тіпті Оғыз қағанға байланысты да оның түпнегізі «өгіз» дегеннен өзгеріске түскен деген де тұжырымдар бар. Бұл туралы Ә.Марғұлан: «Ғұндарға ұлы төтем болғандар - көк бұқа, бөрі, марал. Рим жазушылары ғұндардан жазып алған бір аңыз бойынша, «оларға елес беріп, жол көрсетіп отыратын сұлу ақ марал» болған. Ғұндардың мал шаруашылығында, рухани тіршілігіне зор әсер еткен, аңызға айналған - көк бұқа аңызы қазақтарда найман елінде сақталған. Ғасырлар бойы оларға таңсық болған «Көк бұқаның күйі» әлі күнге Ертіс бойында, Алтайда әлі ұмытылмаған, – дейді. (Марғұлан, 1985: 54.) Кейінгі бір бөлім мифтер мен ертегілерде сиырдың тәкәппар, көрінгенге сүйкенгіш бейнесін қалыптастырады. Айталық «Сиырдың бүйрегі неге бұжыр?» мифінде Жаратаушы барлық жануарларға бүйрек үлестіргенде, жайбасар сиыр артынан барып, оған бүйрек жетпей қалады. Өзіне бүйрек жетпей қалғанын көрген сиыр азан-қазан боп жылайды. Сиырға бүйрек жетпей қалғанын көрген басқа жануарлар оған жаны ашып өз бүйректерінен бір-бір жапырақтан үлестіреді. Сонымен бүйрегі қандай бұжыр болса, мінезі де сондай болып, көрінген затқа сүйкеніп жүреді екен деп аңыздайды. Сиырдың жағымсыз бейнесін сипаттайтын және бір мифте Жаратқан адамды топырақтан жасап қойғанда, оған кеп сиыр сүйкеніп құлата беріпті, кейіннен сиырдың сүйкенуінен қорғау үшін адамның кіндігінен кішкене топырақ алып, одан итті жаратыпты деп баяндайды. Бұнда да сиырдың қыңыр мінезін көрсетеді. (Тойшанұлы, 2009: 16.) «Сымбатты сиыр» мифі, кейде «Суыр сұңқар су қайда?» ертегісі болып жүрген прозалық мәтінде сиыр кезінде жылқыдан да жүйрік болған екен, бір күні екеуі жарыспақ болып келіседі, жолда суыр бұларға су дайындап тұрыпты. Жарыста бірінші болып суырға жеткен сиыр «суыр сасық су қайда?» дегенде, бұған ашуланған суыр «сиыр пасық су мұнда» деп, сасық суды бере салады. Оның қандай су екенін байқамаған сиыр ішіп алып, біраз жүгірген соң алқымы бітіп, жүгіре алмай қалады, жылқы озып кетеді. Тәкәппарлығынан сиыр өзі зардап шегеді деп ертектідейді. Сонымен сиыр күні бүтінге дейін кешке жақын жатқанда ыңқылдап дыбыс шығарады екен, онысы сол жолғы қылығына қатты өкінгені болса керек деп мысалдайды. Жоғарыдағы мифтік мәтіндердің барлығынан да көшпелі өмір барысында қазақ халқының өзінің бағып жүрген малының қырсырын жете түсініп, олардың қимыл-қозғалысына дейін тілсімдендіріп, миф пен ертегіге арқау еткенін көреміз.

Өзінің күнделікті бағып жүрген сиыр малына қатысты да халқымызда біраз ырым-тиымдар сақталған. Соның бірі сиыр сойғанда оның көк бауырын жемей «аухау, аухау» деп далаға лақтырып тастайды. Онысы сиыр төлі көп болып, өсіп-өнсе деген ізгі тілектен шыққан ырым екені белгілі. Сонымен бірге «сиыр үйге сүйкенсе жаман ырым деп, біз сұғып алған, сиыр ыңыранса, үйір шақырады, мал басы өседі деп ырымдаған. Түнде сиыр мөңіресе жаманшылықтың белгісі деп тұжырымдаған. Сиыр жиналып өкірсе, малға індет келеді деп түсінген» (Тоқтабай, Сейіткұлова, 2005: 33.).

Қолында өсіріп отырған малының аман-есен төлдеп, ырысы мол болуды тілеген халқымыз, алғаш малы төлдегенде, әсіресе жылқы мен сиыр түлігінен төлдеген малдың құрметіне арнап, «көтен асар» салтын жасаған. Онда соғымнан қалған сүрісі мен соғымның май тығылып сүрленген көтен ішегін мал төлдей бастаған тұста асып, жаңа туған сиырдың уызынан уыз қатырып, етпен бірге сыйлап шақырған қонағына тартатын болған. Бұл салт күні бүгінге дейін малшылар арасында сақталып келеді. Оның да мазмұны малының аман-есен төлдеп, жаз жайлауға қысылмай жетуге деген ниетін білдірсе керек-ті.

Халқымыздың рухани мәдениетінің қайнар көзінің бір бұтағы төрт түлік мал екендігі белгілі сондықтан да оның қазақ фольклорының әр түрлі жанрларынан орын алуы кездейсоқ жағдай емес. Бұл туралы М.Әуезов былай дейді: «Шаруашылық түрлері мен заттарды бас-басына анықтап, атап айтқанда әрқайсысының бөлім, бөлшектеріне айрықша көңіл бөледі. Мысалы, сиырды алсақ, жұмбақ сиырдың өзін ғана сөз қылумен қатар, мүйізін, сүтін,

емшегін де жеке-жеке сөз қылады» дейді. Соның бір дәлелі ретінде жұмбақтарға негіз болған сиыр түлігінің бітім-болымысы мен мінезіне негіз болған мәтіндерді де кездестіреміз:

Тоғай-тоғай топтаған,
Тоғай ішін боқтаған.
Біреуі өлсе,
Бәрі жиылып жоқтаған. (Сиыр).

Жоғарыдағы жұмбақтардың мәтінінде кәдімгі мал сойған ауылдың бейнесі, сойылған малдың қан-жыны төгілген жердегі қаптаған сиырдың жердың топырағын бұрқылдата шашып, өкіріп, бақыратын бейнесін көрсетеді. Сол бейнені балалардың ойлау жүйесін, логикасын дамыту үшін ұтымды пайдаланғанын байқаймыз.

Дауысы – азанда,
Жақсылығы – қазанда (Бұзаулы сиырдың мөңірегені).

Және де:

Төсек астында төрт бауырсақ (Сиырдың желіні).

Бұл жұмбақтардан да сауын сиырды бейнелі көрсеткенін білеміз:

Екі ошаққа бір көсеу (Сиырдың танауы мен тілі).

Жол үстінде жылтыр жібек (Сиырдың сілекейі). (Бабалар сөзі. Т.64., 2010.)

Жұмбақ мәтіндерінде танымдық дүниелердің жатқаны белгілі. Бұндай бейнелі сөздерді тек көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, қолына мал ұстаған, өмірі малмен бірге өткен, оның бар болымысын білетін адамдар ғана байқай алады. Ал былайғы жұртқа оны елестетудің өзі қиын соғады. Төрт түліктің артықшылығы мен кемшілігін сезе білген халқымыз, сол белгілер арқылы адамдық бейнені де сомдап отырған. Бұл негізінен мақал-мәтелдерге, қанатты сөздер мен шешендік тіркестердің иірімінен көп көрінеді. Сиырдың көз алдыдағы ерсі қылықтарын адам бойындағы жаман әдеттермен сабақтаса жүретінін көбінде мақал-мәтелдерден анық байқаймыз.

Қорытынды. Қорытындылай келгенде сиырдың екі түрлі бейнеде көрінуінің түпнегізі мифтерден бастау алған. Бірінде әлемнің жаратылуына ат салысқан мәдени қаһармен бейнеде көрінсе, енді бірінде кәдімгі сиырдың бүлдіргіш, сүйкенгіш бейнесі оның жекелеген мүшелерінің (бүйрегінің) табиғатымен байланыста көрінеді. Мақал-мәтелдерде негізінен қыңыр мінезіне айқын басымдық берілсе, жұмбақтарда молшылықтың, тоқшылықтың көрінісі ретінде жүз береді.

Н.Набиолла

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

Алматы, Қазақстан

E-mail: nasihat_83@mail.ru

САКРАЛЬНЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАСАЮЩИЕСЯ КОРОВ В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. С древних времен наши люди, которые пасли четырех кормовых животных, верили, что у них есть хозяин. Владельцы четырех кормовых животных считались их «предками» или «сверстниками». Вот почему он дал им мифический характер. Он опирался на своих святых предков и просил их помочь ему. Он пожелал им добра и пожелал им добра. Он думал, что только тогда у него будет скот. Вот почему различные ритуалы и церемонии пришли к каждому.

В настоящее время в стране распространено множество мифов, свидетельствующих о том, что корова была коровьего скорлупного животного. Особое внимание было уделено коровьего скота, в том числе быка. Даже предназначением человеческой земли, что

относится и к эспеттеледі. Он был известен в мифах как синий бык, иногда синий бык, который был известен в фольклоре с особой яркостью. Это в основном сопряжено с мифами о ранении земли. В мифологии народов мира говорится о том, что землю надевают, рыбу, слон (по понятию древних индейцев), змея котесе, на мифе, распространенном между народами тюркского происхождения, в том числе и среди казахского народа, ставят на поверхность голубого быка, а иногда на голубом быке, чтобы его поднимать. Он обращает внимание на мифы о быке или быке и один случай зависит от синего быка. В целом синий цвет отличается особым свойством, например, «синий бор», «синий бык» и др. «Синий» образован из мифических понятий: «голубое небо», "бык синего Бога". В связи с этим, необходимо отметить, что в кочевой жизни он стал первым грузовым транспортом.

Ключевые слова: фольклор, устная литература, миф, легенда, пословица, загадка, наследие, песня, сказка, земля, небо, текст, корова, бык.

N. Nabiolla

M.O.Auevov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: nasihat_83@mail.ru

SACRED CONCEPTS CONCERNING COWS IN KAZAKH FOLKLORE

Abstract. From ancient times our people, who grazed four food animals, believed that they had an owner. The owners of the four food animals were considered to be their "ancestors" or "peers". That is why he gave them a mythical character. He leaned on his holy ancestors and asked them to help him. He wished them well and wished them well. He thought that only then he could have cattle. That is why various rituals and ceremonies have come to everyone.

Currently in the country spread a lot of myths, indicating that the cow was the cow skorlupok animal. Special attention was paid to cattle, including bull. Even the purpose of the human earth that applies to spelled. He was known in myths as the blue bull, sometimes the blue bull, which was known in folklore with special vividness. This is mostly associated with myths about the injury of the earth. In the mythology of the peoples of the world say that the earth put on, fish, elephant (for the concept of the ancient Indians), snake Cotes, the myth, widespread among the peoples of Turkic origin, including among Kazakh people put on the surface of the blue ox, and sometimes on a blue bull to pick it up. He draws attention to the myths of the bull or bull and one case depends on the blue bull. In General, the blue color has a special property, for example, "blue Bor", "blue bull", etc. "Blue" is formed from mythical concepts: "blue sky", "bull of the blue God". In this regard, it should be noted that in nomadic life, it became the first cargo transport.

Keywords: folklore, oral literature, myth, legend, proverb, riddle, heritage, song, fairy tale, earth, sky, text, cow, bull.

Информация об авторе: Н.Набиолла, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Қазақстан, nasihat_83@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9832-8028

Әдебиеттер:

- [1] Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. (1969). – Алматы: Ғылым. (қаз)
- [2] Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Т.1. Құрастырғандар: Ш.Ахметұлы, А.Әлібекұлы, Н.Базылхан, Қ.Орынғали, Қ.Сартқожаұлы. (2007). – Алматы: Таймас. (қаз)
- [3] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 64. Жұмбақтар. (2010). – Астана: Фолиант. (қаз)
- [4] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 78. Қазақ мифтері. (2011). – Астана: Фолиант. (қаз)
- [5] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.73. Хайуанаттар туралы ертегілер. (2011). – Астана: Фолиант. (қаз)
- [6] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. (2011). – Астана: Фолиант. (қаз)

- [7] Бурнаков В. А. Бұқа мен сиыр: Хакас мәдениетінің дәстүрлі бейнелері мен нышандары (XIX ғ. соңы-XX ғ. ортасы) // Томск мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2018. № 428. С. 64-71.(орыс)
- [8] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.1. (2008). – Алматы: ҚазАқпарат. (қаз)
- [9] Қасқабасов С. Ертегілер // Шетелдегі қазақ фольклоры. (2014). – Алматы: Evo Press. (қаз)
- [10] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. (1985). – Алматы: Жазушы. (қаз)
- [11] Мори ауданының аңыз-ертегілері. (1999). – Мори. (қаз)
- [12] Мыңжани Н. Қазақтың мифтік аңыздары. (1996). – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. (қаз)
- [13] Сауан ауданының аңыз-ертегілері.(1992) – Сауан. (қаз)
- [14] <http://www.symbolarium.ru/index.php> (орыс)
- [15] Тойшанұлы А. Түркі-Моңғол мифологиясы. (2009). – Алматы: Баспалар үйі. (қаз)

Литература:

- [1] Аргынбаев Х. Этнографический очерк казахского животноводства. (1969). – Алматы: Наука. (каз)
- [2] Литературные реликвии. В двадцати томах. Т. 1. Составители: Ш.Ахметович, А.Алибекович, Н.Базылхан, Г. Орынғали, Г. Сарткожаулы. (2007). – Алматы: Таймас. (каз)
- [3] Бабалар созы . В ста томах. Т. 64. Загадки. (2010). – Астана: Фолиант.(каз)
- [4]. Бабалар созы. В ста томах. Т. 78. казахские мифы. (2011). – Астана: Фолиант. (каз)
- [5]. Бабалар созы. В ста томах. Т. 73. сказки о животных. (2011). – Астана: Фолиант. (каз)
- [6]. Бабалар созы. В ста томах. Т. 74. Волшебной сказки. (2011). – Астана: Фолиант. (каз)
- [7]. Бурнаков В.А. Бык и корова: Образы и символы в традиционной культуре Хакасов (Конец XIX – середина XX в.) // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 428. С. 64–71. (рус)
- [8]. История казахской литературы. В десяти томах. Т. 1. (2008). – Алматы: Казакпарат. (каз)
- [9]. Каскабасов С. Сказки // Казахский фольклор за рубежом. (2014). – Алматы: Evo Press. (каз)
- [10]. Легенды-сказки района Мори. (1999). – Мори. (каз)
- [11]. Марғулан А. Древние поэмы-легенды. (1985). – Алматы: Писатель.(каз)
- [12]. Мынжани Н. казахские мифические легенды. (1996). – Урумчи: Синьцзянское народное издательство. (каз)
- [13]. Сказки-легенды Сауанского района.(1992) – Сауан. (каз)
- [14]. <http://www.symbolarium.ru/index.php>. (рус)
- [15]. Тойшанұлы А. Тюркско-Монгольская мифология. (2009). – Алматы: Издательский дом. (каз)

References:

- [1]. Argynbayev Kh. Ethnographic essay of Kazakh animal husbandry. (1969). – Almaty: Nauka. (kaz)
- [2]. Babalar sozy . In one hundred volumes. Vol. 64. Riddles. (2010). - Astana: Folio. (kaz)
- [3]. Babalar sozy. In one hundred volumes. Vol. 78. Kazakh myths. (2011). - Astana: Folio. (kaz)
- [4]. Babalar sozy. In one hundred volumes. Vol. 73. tales of animals. (2011). - Astana: Folio. (kaz)
- [5]. Babalar sozy. In one hundred volumes. Vol. 74. Of a fairy tale. (2011). - Astana: Folio. (kaz)
- [6]. Burnakov V. A. the Bull and the cow: Images and symbols in the traditional culture of the Khakas (Late XIX – mid XX century) // Bulletin of the Tomsk state University. 2018. no. 428. Pp. 64-71. (rus)
- [7]. History of Kazakh literature. In ten volumes. Vol. 1. (2008). – Almaty: Kazakparat. (kaz)
- [8]. Kaskabasov S. Skazki // Kazakh folklore abroad. (2014). - Almaty: Evo Press. (kaz)
- [9]. Legends-tales of the Mori district. (1999). - Starve. (kaz)
- [10]. Literary relics. In twenty volumes. Vol. 1. Compiled by: sh. Akhmetovich, A. Alibekovich, N. Bazykhan, G. Oryngali, G. Sartkozhauli. (2007). - Almaty: Taimas. (kaz)
- [11]. Margulan A. Ancient poems-legends. (1985). – Almaty: Writer. (kaz)
- [12]. Mynzhani N. Kazakh mythical legends. (1996). - Urumqi: Xinjiang people's publishing house. (kaz)
- [13]. fairy Tales-legends of the Sauan district. (1992) - Sauan. (kaz)
- [14]. <http://www.symbolarium.ru/index.php>. (rus)
- [15]. Toishanuli A. Turkic-Mongolian mythology. (2009). - Almaty: Publishing house. (kaz)